

УДК 340.114.5:340.155.8

Тетяна Михайліна,*канд. юрид. наук, докторант, доцент кафедри теорії та історії держави і права та адміністративного права
Донецького національного університету імені Василя Стуса*

ПРАВОСВІДОМІСТЬ У ПЛОЩИНІ СТРУКТУРАЛІЗАЦІЇ СИСТЕМИ ПРАВА

Статтю присвячено аналізу структуралізації системи права як регулятивного ядра правової системи та критеріїв поділу права на галузі, а також ролі у цьому правосвідомості. Зроблено висновок, що формування як галузей права, так і критеріїв для їх виокремлення відбувається, передусім, на рівні правосвідомості. Причому передумови для цього лежать у площині фактичних суспільних відносин, а результатом виступають суто юридичні наслідки нормативного рівня та рівня юридичної практики.

Ключові слова: система права, структура системи права, галузоутворюючі критерії, правосвідомість, предмет правового регулювання, метод правового регулювання.

Постановка проблеми. Система права є регулятивним ядром правової системи, що формується, базуючись на правовій ідеології певної держави й одночасно виступаючи нормативною основою поведінки у сфері права. Діалектика компонентів правової реальності відбувається за рахунок відбиття їх у свідомості людини та втілення через даний процес в інших юридичних феноменах. Але водночас не слід абстрагуватись від генеративної ролі правової свідомості щодо компонентного складу правової системи, що в подальшому і забезпечує її інтегрування. Так, навряд чи повністю виправданим є технократичний підхід до форми та змісту права без урахування значення правосвідомості в його генезісі. Тому в контексті останніх напрацювань правової доктрини доцільним буде аналіз розумово-психологічного сприйняття поділу права на галузі та критеріїв їх виділення, що й зумовлює актуальність теми даної наукової статті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження проблематики даної наукової статті відбувалось як на рівні власне аналізу структури системи права (С. С. Алексєєв, В. В. Лазарєв, О. В. Малько, М. Н. Марченко, М. І. Магузов, О. Ф. Скакун), так і на рівні спеціальних наукових пошуків у галузі правосвідомості (Ю. Калиновський, М. Мірошніченко, Т. Огаренко, М. Цимбалюк, М. Хаустова тощо). Тим не менше наукових праць, які б розкривали згадані вище категорії як взаємозалежні, майже не спостерігається.

Метою наукової статті є обґрунтування ролі правосвідомості у процесі структуралізації системи права.

Виклад основного матеріалу. Науковцями-правниками неодноразово наголошувалось на тому, що розуміння права як системи юридичних норм (системної субстанції) передбачає дослідження як самих цих норм, так і цілого комплексу правових елементів та явищ, які пов'язують ці норми: не лише її структурних складників (галузей права, інститутів, підга-

лузей права), предмета й метода правового регулювання, але й тих сил внутрішньої самоорганізації системи, які преобразують сукупність правових норм у систему [1, с. 365]. Звернення ж до інтегративних властивостей правової свідомості як відносно незалежного елемента правової системи дає можливість упевнено констатувати визнання саме правосвідомості як подібного системоутворюючого чинника. Оскільки динаміка суспільних відносин на сучасному етапі характеризується стрімкістю та різновекторністю, стає можливим твердження про те, що структуралізація права за галузями здійснюється насамперед на рівні свідомості, і тільки після цього стає можливим створення правових норм і їх галузеве відокремлення [2, с. 10]. Тобто певна усталеність системи права зазнає впливу з боку динамічного розгалуження предметів правового регулювання внаслідок виникнення нових та видозміни наявних соціальних зв'язків. Тому формування нових галузей права насамперед зумовлене фактичними відносинами та, відповідно, суттєвими блоками фактичних норм, які складаються для їх регулювання. Зважаючи на вищевикладене, нові галузі права (в тому числі їх відокремлення від наявних) насамперед складаються через їх усвідомлення як таких на побутовому та доктринальному рівні.

Під критеріями галузоутворення розуміють ознаки, властивості, наявність яких дає змогу зробити висновок, що певне правове утворення (інститут, підгалузь тощо) досягло у своєму розвитку статусу самостійної галузі в системі права [3, с. 11]. Однак процес накопичення систематизуючих факторів – питання непросте. Адже немає вимірювального приладу, за допомогою якого можна було б визначити готовність нормативного масиву перейти у ранг самостійної галузі. Тому, на думку В. С. Бєлих, і на загальнотеоретичному, і на галузевому рівнях дослідження потрібен набір критеріїв такої оцінки [4, с. 11; 2, с. 10]. Натомість через відсутність чітких показників їх обґрунтування також набуває умовності.

Парадигмою юридичної науки нині є виокремлення галузей права через предмет та метод правового регулювання.

Характеристика предмета правового регулювання, а отже, і галузі права, залежить від структуризації суспільних відносин, що складаються у реальному житті на конкретному історичному етапі. Своєю чергою, структуризація суспільного життя здійснюється залежно від необхідності та реалізованого способу виробництва, обміну та споживання, форм власності, механізму господарювання, ступеня державного втручання (або регулювання) в економічні відносини [5, с. 31]. Це означає, що хоча кристалізація галузей права остаточно здійснюється у площині правової доктрини, але важливо розуміти, що вона також обумовлена безліччю неюридичних детермінант, які переводяться на правовий рівень через правосвідомість. Отже, група соціальних, економічних відносин, до того як стати предметом правового регулювання, виокремлюються з усього масиву соціальних зв'язків та зіставляються у свідомості індивідів з їх фактичним упорядкуванням на офіційному та неофіційному рівні. Зазначимо, що кінетика деяких із них є настільки нелінійною, що фактичні (неофіційні) норми значно переважають за кількістю та подекуди за якістю. Інакше кажучи, для формування нової галузі права певні суспільні відносини повинні сприйматися особами як досить поширені, подібні та такі, що потребують законодавчого врегулювання. І лише після цього набуває сенсу підведення наукової аргументації під утворення нової галузі права. Інакше це виглядає штучним та втрачає будь-який праксеологічний аспект.

Також на увагу заслуговують і зміни в усвідомленні змісту категорії «предмет регулювання». Зазвичай, коли говорять про суспільні відносини, мають на увазі економічні відносини, що утворюють базис суспільства. Але поняття суспільних відносин ширше і включає всі відносини людей у суспільстві [6, с. 103]. Предметом же правового регулювання стають не всі вони, а виключно найбільш важливі, найзначущі. Та безсумнівно, що й сама категорія «найзначущі суспільні відносини» є оціночною, у зв'язку з чим вона повинна бути усвідомленою та сформованою розумово на основі соціально-економічних детермінант.

Крім того, лише у середині минулого сторіччя знаменитий теоретик права С. С. Алексєєв писав, що «до предмету правового регулювання не включаються техніко-економічні відносини, пов'язані безпосередньо з продуктивними силами» [7, с. 100]. Еволюція ж економічних відносин суттєво вплинула на цей постулат, підтвердженням чого виступають у тому числі Правила ISO або правила захисту інформації в ЕОМ (комп'ютерах), а також їх системах, мережах.

З огляду на викладене, інтегративні властивості правосвідомості виявляють себе в тому числі в структуризації системи права на основі переведення предмета правового регулювання з побутового рівня (фактичні суспільні відно-

сини) на доктринальний, що згодом втілюється на нормативному рівні (наприклад, у процесі кодифікації) та підлягає реалізації, яка становить вже зміст юридичної практики.

Значення правосвідомості в окресленні методів правового регулювання як галузоутворюючого критерію складно переоцінити. Бо саме домінування певних засобів впливу, врешті-решт, і визначає ставлення більшості населення до права. Абстрагуючись від факту, що окремі галузі права традиційно базуються на імперативному методі регулювання суспільних відносин, слід визнати тенденцію до розширення застосування інших методів, яка стає все наочнішою у західних демократичних країнах.

У наукових публікаціях пострадянського простору у контексті цього стали висвітлюватися положення про те, що «в демократичному суспільстві домінують галузі права з диспозитивними методами регулювання, в авторитарних та тоталітарних державах більшу цінність мають галузі з імперативним регулюванням» [8, с. 305]. Сьогоднішня знаменується й розширенням меж застосування інших методів регулювання (крім імперативного) в окремих галузях права.

Але зазначена тенденція, на жаль, мало стосується України, і використання імперативних методів регулювання все ще залишається домінуючим. Інколи відбувається спроба законодавця нібито надати адресату норм права більше свободи за рахунок більш широкого використання відносно визначених норм. Слід визнати, що це насправді не змінює основного методу регулювання, а лише призводить до підміни понять.

І. Л. Заморська, здійснюючи спробу співвіднесення диспозитивних та відносно визначених норм права, доходить висновку, що, попри всю близькість (а в багатьох моментах і почасти тотожність) цих категорій, диспозитивні норми права відображають внутрішню сутність специфічного типу врегульовуваних правом суспільних відносин, що ґрунтуються на юридичній свободі суб'єктів правовідносин і є похідними від диспозитивного методу правового регулювання. Натомість відносно визначені норми права відображають зовнішню форму закріплення та вираження особливого виду норм права, що передбачають нормативно окреслену свободу вибору сторонами правовідносин певного варіанту поведінки. Відносно визначені норми права є похідними від внутрішньої структури норм права та видів її структурних компонентів [9, с. 11]. Вони надають скоріше уявну, ніж реальну свободу вибору суб'єктам правовідносин, що також може мати місце та бути, безумовно, корисним з урахуванням мети правового регулювання. Проте структурованість та зрозумілість нормативних регуляторів, тобто й їх розумово-емоційне сприйняття, безпосередньо залежить і від застосовуваного правотворцем методу правового регулювання з його чіткою кристалізацією в усвідомленні як законодавця, так і адресата правового при-

пису, що, відповідно, накладатиме відбиток на правову поведінку.

Ще один аспект, вартий уваги, полягає в надто обмеженому використанні у вітчизняній юриспруденції заохочувального методу регулювання суспільних відносин, при тому що у країнах Західної Європи, США, Канаді тощо навіть в адміністративному та кримінальному праві правові засоби, які характеризують даний метод, використовуються набагато ширше, не просто надаючи особі свободу вибору, а стимулюючи правомірний варіант поведінки або ж навіть виправлення після неправомірної. Зокрема, О. Г. Варич робить наголос на ролі договірно-заохочувального методу регулювання економічних відносин, змістом якого є нормативно-встановлене стимулювання діяльності суб'єктів економічних відносин, що відповідає не лише правовим вимогам, а і вимогам, встановленим за погодженням сторін на договірних засадах [10, с. 7]. Україна ж взяла курс на використання здебільшого імперативних підходів у регулюванні, і цей тренд, на жаль, залишається незмінним навіть з урахуванням здійснюваних реформ. Поряд із цим доведеною багатьма науковцями є здатність диспозитивного та заохочувального методів впливати на сприйняття права як неперепресивного засобу, підвищувати зацікавленість громадян у правомірній поведінці, що яскраво демонструє інтегративні можливості правосвідомості в контексті вибору методів правового регулювання та з урахуванням їх властивості галузоутворюючого компонента.

Хоча питання предмета і методу правового регулювання як основних критеріїв виокремлення галузі права залишаються класикою юридичної науки, але подекуди вже озвучуються думки про необхідність запровадження додаткових критеріїв, таких як: спеціальний понятійний апарат, особливий суб'єкт відносин, особливий об'єкт правового регулювання [11, с. 74]; галузеві функції [12, с. 52]; галузеві юридичні процедури [13, с. 44] і навіть наявність специфічної мети нормативного утворення [14, с. 179-180]. Це знов-таки наштовхує на думку про формування як галузей права, так і критеріїв для їх виокремлення насамперед на рівні правосвідомості. Причому передумови для цього лежать у площині фактичних суспільних відносин, а результатом виступають суто юридичні наслідки нормативного рівня та рівня юридичної практики.

Висновки

Незважаючи на досить всеохоплюючий аналіз структуризації системи права у вітчизняній юридичній доктрині, на сучасному етапі стає очевидною необхідність переосмислення окремих парадигм юриспруденції, що виражається у зміні акцентів загальноновизначених критеріїв поділу права на галузі, а також навіть в обґрунтуванні доцільності їх розширення.

Каталізатором окреслених процесів виступає стрімка динаміка суспільних відносин, але фактичний стан речей набуває юридичного

сенсу лише з моменту його відбиття у правосвідомості, що робить можливим переведення фактів реального життя у передумови для формування (виділення) нових галузей права, а також зміну контурів наявних структурних одиниць системи права.

Не слід ігнорувати і той факт, що навіть виокремлення класифікаційних критеріїв поділу права на галузі здійснюється на рівні правосвідомості і лише потім стає основою для диференціації нормативного матеріалу. Трансформації змісту предмета та методу правового регулювання, а також пропозиції щодо розширення переліку класифікаційних критеріїв структуризації системи права пов'язуються саме з усвідомленням та відчуттям недостатності засобів, що зараз є в арсеналі юридичної науки, для обґрунтованого співвіднесення наявних правових норм із розгалуженим масивом фактичних суспільних відносин.

Список використаних джерел:

1. Аверин А. В. Правопонимание и конкретизация законодательства / А. В. Аверин // Конкретизация законодательства как технико-юридический прием нормотворческой, интерпретационной, правоприменительной практики. – Н. Новгород: Нижегородская академия МВД России, 2008. – С. 363–374.
2. Дуднік Р. М. До проблеми виокремлення системуютьворюючих чинників, що впливають на процес формування нових галузей українського права / Р. М. Дуднік // Право і суспільство. – 2015. – № 4. – С. 8–12.
3. Головіна А. А. К вопросу о понятии критериев отраслеобразования в системе российского права, их теоретическом и практическом значении / А. А. Головіна // Право и государство: теория и практика. – 2011. – № 6.
4. Белых В. С. Понятие банковского права и его место в системе права России / В. С. Белых // Государство и право. – 2011. – № 4.
5. Дуднік Р. М. Ознаки галузей українського права / Р. М. Дуднік // Науковий вісник Херсонського державного університету. – 2015. – Вип. 2. – Т. 1. – С. 29–32.
6. Строгович М. С. Уголовно-процессуальное право в системе советского права / М. С. Строгович // Советское государство и право. – 1957. – № 4.
7. Алексеев С. С. О теоретических особенностях классификации отраслей советского права / С. С. Алексеев // Советское государство и право. – 1957. – № 7.
8. Бабенко А. Н. Аксиологические причины правотворческих ошибок / А. Н. Бабенко // Правотворческие ошибки: понятие, виды, практика и техника устранения в постсоветских государствах: материалы Межд. науч.-практ. круглого стола (29-30 мая 2008 г.). – М.: Проспект, 2009. – С. 304–326.
9. Заморська Л. І. Відносно визначені норми права: поняття, структура, функції: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права історія політичних і правових учень» / Заморська Любов Ігорівна; Одеська національна юридична академія. – О., 2009. – 24 с.
10. Варич О. Г. Економічні функції сучасної держави: природа, зміст, тенденції розвитку в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія

та історія держави і права історія політичних і правових учень» / Варич Ольга Григорівна; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2006. – 22 с.

11. Ганеев Р. Р. О сущности градостроительного права и его связях с гражданским правом / Р. Р. Ганеев // Евразийский юридический журнал. – 2010. – № 2(21).

12. Васильев В. В. Функции гражданского права как системообразующий фактор отрасли / В. В. Ва-

сильев // Право и государство: теория и практика. – 2011. – № 6.

13. Чельшев М. Ю. О комплексных правовых отраслях / М. Ю. Чельшев // Проблемы права. – 2007. – № 15.

14. Асадов А. М. К вопросу о телеологическом критерии дифференциации системы российского права / А. М. Асадов, Т. В. Драженберг // Проблемы права. – 2012. – № 2.

Статья посвящена анализу структурализации системы права как регулятивного ядра правовой системы и критериев деления права на отрасли, а также роли в этом процессе правосознания. Сделан вывод, что формирование как отраслей права, так и критериев для их выделения происходит прежде всего на уровне правосознания. Причем предпосылки этого находятся в плоскости фактических общественных отношений, а результатом являются собственно юридические последствия нормативного уровня и уровня юридической практики.

Ключевые слова: система права, структура системы права, отраслеформирующие критерии, правосознание, предмет правового регулирования, метод правового регулирования.

The article is devoted to analysis of structuralization system of law, as the regulatory core of the legal system, and the criteria for dividing the law to the branches, and the role in this process of sense of justice. It is concluded that the formation of both branches of the law, and the criteria for their selection, occurs primarily at the level of sense of justice. And preconditions for this are in the plane of actual social relations, and the result is in the actually legal implications regulatory and legal practice (activity).

Key words: system of law, structure of the system of law, branch of law forming-criteria, sense of justice, subject of legal regulation, method of legal regulation.

